

מבט על, גיליון 486, 18 בנובמבר 2013

גבולות חדשים-ישנים במזרח התיכון

יואל גוז'נסקי וארז שטרים

מפת גבולות המזרח התיכון לא השתנתה, פורמלית, מאז החל "האביב הערבי" (למעט סודאן). אולם, המפות הישנות רחוקות מלשקף את המציאות בשטח. זהויות שבטיות ועדתיות מתחדדות כתוצאה מהטלת האזרית, מה שעשוי בעתיד להביא לשינוי הגבולות אשר שורטטו בידי המעצמות הקולוניאליות האירופיות לפני כמאה שנים והופקדו מאז תחת הגנתם של שליטים ערביים אוטוקרטיים. "שליטי הברזל" הערבים היוו "דבק" מלאכותי שהדביק לאומים ועדות שונים ועוינים זה לזה, למסגרת מדינית אחת. השינויים דה פקטו במפת המזרח התיכון עשויים להביא לשינויים גיאופוליטיים מרחיקי לכת בכל הקשור למפת הבריתות האזורית, מאזן הכוחות ואף סוגיות הקשורות לשוק האנרגיה העולמי.

מיקומה המרכזי של סוריה ועוצמת מלחמת האזרחים בה הופכים אותה לאתגר המרכזי בהבנת השינויים. סוריה כבר מחולקת לשלוש (או יותר) ישויות אשר לכל אחת מהן כוחות ביטחון משלה: מסדרון הנמשך מן הדרום דרך דמשק, חומס וחמאה עד לחוף הצפוני של הים התיכון, בשליטת משטר אסד והעלאוים. גורמי האופוזיציה הסוניים השונים שולטים באזורים הצפוניים במדינה ובערים מרכזיות כאידליב ודיר-א-זור, כאשר המאבק סביב ערים נוספות ובכללן חלב ודמשק עדיין לא תם. כמו כן, גורמי האופוזיציה הסוניים מפוצלים בין קבוצות רבות ובין גורמים סונים השואפים לכינון מדינה דמוקרטית וליברלית בסוריה לבין כאלו השואפים לכינון אמירות אסלאמית. חלק מקבוצות אלו, בהן גם קבוצות מחוץ לסוריה, כבר מנהלות מאבק אלים אחת נגד השנייה.

הכורדים בסוריה עשויים אף הם לנסות ולכונן ישות מדינית עצמאית באזורים שבשליטתם. בניגוד למיעוטים האחרים בסוריה, הכורדים בסוריה (המונים כשלושה מיליון איש וששטחם מרוכזים מרבית עתודות הנפט בסוריה) סבלו מרדיפות ודיכוי – מנעו מהם אף לדבר בשפתם. המיליציות הכורדיות ניצלו את הכאוס השורר במדינה וכבר השתלטו על אזורים בצפון מזרח המדינה מהם נסוג הצבא הסורי, ביוזמתו. בכיר באופוזיציה הכורדית הצהיר ב-2012, כי הכורדים מעוניינים להקים חבל ארץ עצמאי. כמו כן, המועצה הלאומית הכורדית (גוף מייצג המורכב מרוב המפלגות הכורדיות), חתמה השנה על הסכם עם המועצה הלאומית הסורית, לפיו הכורדים ייהנו ממעין אוטונומיה במדינה הסורית המאוחדת העתידית. אולם, עד שסוריה תשוב ותתאחד, ייתכן שהאוטונומיה הכורדית כבר תהיה עובדה מוגמרת. עם זאת, על אפשרות זו מעיבות מחלוקות ופיצול בין הארגונים הכורדים, אשר חלקם נתמכים על-ידי גורמים מחוץ לסוריה. בעוד כולם מסכימים על היעד, הארגונים חלוקים באשר לדרך.

המודל האפשרי של אוטונומיה כורדית עצמאית בסוריה מקבל חיזוק מהדגם המוצלח של אוטונומיה כורדית מעבר לגבול, בעיראק. אף על פי שהכורדים בעיראק ממשיכים להשתתף באופן פעיל בתהליך הפוליטי במדינה, כורדיסטן נהנית מניהול עצמאי כמעט בכל תחומי החיים. המחוז מתנהל באמצעות פרלמנט עצמאי וכוח צבאי כורדי נפרד מכוחות הביטחון של עיראק. לאחרונה, החלה כורדיסטן אף לחתום באופן עצמאי על חוזים לחיפוש והפקת נפט וגז עם חברות אנרגיה זרות – למורת רוחה של בגדאד. המחוז הכורדי נהנה מהרמה הגבוהה ביותר של ביטחון וצמיחה כלכלית מבין מחוזותיה של עיראק ומעניק תמיכה באימונים וחימוש לכורדים בסוריה. ייתכן כי התפרקות מדינות הלאום הערביות תאפשר לכורדים לממש את שאיפתם רבת השנים למדינת לאום כורדית עצמאית.

גם באשר ליתר חלקיה של עיראק קיימת כיום אי וודאות. מאז יציאת הכוחות האמריקאים מהמדינה גבר המאבק הבין-עדתי האלים. התסכול המתמשך של הסונים שנושלו, בראייתם, מהנהגת המדינה, בא לידי ביטוי בפיגועי תופת שפוקדים את ערי עיראק בתדירות ובעוצמה שלא נראו במדינה מאז 2008. חבירה של גורמים אסלאמיסטיים מסוריה ועיראק מגבירה את הסכנה למלחמת אזרחים, שתקרע את המדינה. בשנים האחרונות נשמעו לא מעט קריאות מצד פוליטיקאים עיראקיים סוניים ושיעים הקוראים להיפרדות מהמדינה העיראקית על בסיס עדתי, על-פי המודל הכורדי. הלאומיות העיראקית היא עדיין תפיסה דומיננטית בקרב רבים מאזרחיה הערבים של עיראק ותנועות בדלניות משמעותיות עדיין לא פועלות בה, אולם הרעיון של פדרליזציה תופס תאוצה בשנים האחרונות. למעשה, החוקה העיראקית מאפשרת למחוזות השונים לקחת לעצמם מידה מסוימת של ניהול עצמאי. ארבעה מחוזות סוניים החליטו כבר ב-2011 לפתוח בתהליך לקראת הפיכתם לאוטונומיה, למורת רוחה של בבגדד. המשך העימות הבין-עדתי האלים עשוי להביא לחלוקה של עיראק בפועל בעתיד הלא רחוק. המצב החדש עשוי ליצור מדינה סונית, דה-פקטו, כאשר דרומה של עיראק יהפוך למדינה שיעית בחסות איראנית.

גם לוב הולכת ומתפרקת. ההתקוממות בלוב הייתה מכוונת בעיקרה כנגד שלטון קדאפי, אולם היא שיקפה גם את שאיפתה של בנגאזי להיפרד מן הדומיננטיות של השלטון המרכזי בטרפולי. מבחינה היסטורית, את שטחה של המדינה הלוברית חולקים שלושה "עמים" שונים: אנשי טריפוליטניה, במערב המדינה, אנשי קירנאיקה, שבירתם בנגאזי (שם מצויות מרבית עתודות הנפט), במזרח, ואנשי פזאן בדרום לוב. תושבי קירנאיקה חשים, כי בדומה למשטר קדאפי, הממשלה הנוכחית בטרפולי אוגרת לעצמה את רוב ההכנסות מייצוא הנפט, אף על-פי שכ-80% ממשאבי האנרגיה של המדינה נמצאים בחלק המזרחי.

קירנאיקה כבר החלה למעשה להיפרד מהמדינה הלוברית. החבל הכריז ביוני 2013 על "עצמאות" והוא מקיים פרלמנט עצמאי. אנשי קירנאיקה אף השביתו את הפעילות בשדות הנפט ואת שדה התעופה בנגאזי במחאה על מדיניות הממשלה. על שלושה מנמליה החשובים של לוב השתלטו מיליציות חמושות, שמונעות את פעולתם בעוד מליציות אחרות השתלטו על כמה מאזורי הפקת הנפט. באוקטובר 2013, מונה מפקד "כוחות הביטחון של קירנאיקה", המונים כ-20,000 חיילים, ותפקידו יהיה להשיב את הסדר לאזור, הסובל מחוסר יציבות קיצונית. גם פזאן הדרומית, היא בעלת זהויות שבטיות וגיאוגרפיות שונות. המחוז, אשר תרבותו, שבטיו וזהותו סאהלים יותר משהם צפון אפריקניים, הכריז בחודש ספטמבר 2013 על עצמאות. הממשלה בטרפולי אינה מכירה באוטונומיה של המחוזות השונים, אך אין בכוחה לכפות את ריבונותה עליהם.

מדינות נוספות, החסרות זהות משותפת, פגיעות. תימן פתחה במרס 2013 בדיאלוג לאומי על מנת להגיע להסכמה בדבר סדר פוליטי חדש במדינה. אולם המצב בפועל אינו מאפשר חזרה לשליטה מלאה של צנעא על כל חלקי המדינה, והרעיונות המתגבשים מדברים על מדינה פדראלית. אולם, ישנם גורמים בדרום תימן המתעקשים על היפרדות מלאה מהמדינה התימנית, כאשר שאלת מעמדו של הדרום מהווה את המכשול העיקרי בפני הצלחת הדיאלוג הלאומי. גם בצפון, השתלטו החות'ים, קבוצת מורדים שיעית, על מחוז סעדה הסמוך לגבול הסעודי, ומשם הם פועלים להרחבת שליטתם למחוזות השכנים תוך מאבק עדתי אלים מול סונים קיצוניים מתימן ומחוצה לה. כמו כן, כוחות הביטחון התימניים עדיין נאבקים עם אל-קאעדה על השליטה באזורים בדרום המדינה. גם אם הדיאלוג הלאומי יצליח ותימן תצא לדרך חדשה כמדינה מאוחדת או פדראלית, בשטח קיימות מובלעות אשר נמצאות מחוץ לשליטה אפקטיבית של צנעא.

התפוררות המדינות מסמלת הרעה, לפחות בטווח הקצר, במצבה האסטרטגי של ישראל משום שהיא מלווה באי יציבות, שיכולה לזלוג למדינות שכנות. טרור, פשיעה, פליטים ותפוצה של נשק הם רק חלק מההשלכות של כשלון מדינתי במרחב האסטרטגי הישראלי. אולם, השינויים מביאים להתפוררות הצבאות הסדירים, שהיוו איום בעבר ופותחים בפני ישראל הזדמנויות לבנות יחסים עם מיעוטים שונים להם פוטנציאל לתפוס את השלטון בעתיד.

השינויים עד כה הם "בתוך" הגבולות המוכרים, אך יתכן ומאפיין זה ישתנה. מדינות עלולות להתפרק תוך שהן עוברות שלבים של פדרליזציה, היפרדות בהסכמה או אוטונומיה. ייתכן גם שישויות מדיניות עצמאיות יתקיימו ללא הכרה מצד השלטון המרכזי או הכרה בינלאומית. כמו כן, קיימים גורמים נוספים, העשויים למנוע את התפרקותן של חלק מהמדינות. למשל, התערבות או סיוע מצד מדינות חיצוניות אשר להן אינטרס ביציבות המדינה כמו במקרה של תימן או אינטרס משותף כמו משאבי הנפט במקרה של עיראק. ככלל, הקהילה הבינלאומית מתנגדת לכל שינוי בגבולות ולפירוקן של מדינות, וזאת משום הראיה שכל שינוי בסטטוס קוו עלול

לערער את היציבות האזורית והעולמית. אולם, עמי ערב מבקשים כעת לא רק חופש לבחור ולהיבחר, חופש משחיתות ומניצול, אלא גם את החופש לחיות תחת מסגרת פוליטית התואמת את זהותם.